

<https://doi.org/10.15407/socium2023.02.013>
УДК 316.3/4:316.6](47+57)

Creative Commons Attribution 4.0 International

Афонін Е.А., д-р соціол. наук, проф., професор кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Академіка Ромоданова, 12/2, Київ, 04050, Україна, email: brafonin@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>, Scopus Author ID: 57216561810, Web of Science Researcher ID: C-6430-2017,

Мартинов А.Ю., д-р іст. наук, проф., провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна, email: martynov.andriy@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>,

Хасанов Р.Р., канд. наук з держ. упр., незалежний дослідник, бул. Богдана Хмельницького, 19, Буча, Київська обл., 08292, Україна, email: studrespublika.kiev@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2029-3950>

ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ ЯК ПРОЯВ ПАТОПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ПІД ЧАС ПЕРЕХОДУ ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Досліджено природу делінквентності як прояву патопсихологічного стану суспільства в умовах трансформаційних змін. Загальним фоном такого взаємозв'язку бачиться послаблення в ході трансформаційних процесів соціальних норм та інститутів, що регулюють і дисциплінують поведінку людей. Це призводить до заперечення авторитету наявних соціальних норм і провокує різні форми девіантної поведінки. Тому на перший план пізнання нової – постмодерної соціальної ситуації виходить психологічний (психосоціальний) аспект, що охоплює не лише індивідуальну, але й колективну, свідому і несвідому природу соціальної поведінки. Для аналізу перехідних процесів і соціальної ситуації в цілому автори використовують як усталене поняття епохи модерну “соціальна ідентичність”, так і вводять нове, що відповідає реаліям епохи постмодерну, поняття “соцістальна ідентичність” як багатовимірну психосоціальну реальність, що вимірюється авторською методикою БАД. Йдеться про її шість бінарних шкал-опозицій, якими вимірюються такі якісні ознаки суспільної системи, як “екстраверсія – інтроверсія”, “емоційність – прагматичність”, “іраціональність – раціональність”, “інтуїтивність – сенсорність”, “екстернальність – інтернальність”, “екзекутивність – інтенціональність”. Моніторинг динаміки змін цих якісних ознак протягом 2002–2023 рр. надав можливість не тільки встановити факт народження та подальше домінування в Україні нового типу “соцістальної ідентичності”, але й визначити “орієнтири” незворотності процесу суспільної трансформації: “Помаранчева революція” (2004 р.), “Революція Гідності” (2013–2014 рр.), російсько-українська війна (2014–2023 рр.) й особливо її завершальна фаза – повномасштабне вторгнення Росії в Україну (2022–2023 рр.). Остання, схоже, стає в цілому еквіфінальним моментом суспільної трансформації, який для України приносить перемогу, в той час як для Росії обертається стратегічною поразкою. Ця поразка супроводжується кримінальним характером делінквентної поведінки військових і політиків, що спричинена патопсихологічним станом російського суспільства з його конформістським поведінковим забарвленням, в основі якого лежить архетипна традиція “опричнини” Московської держави XVI ст. за правління Івана IV Грозного.

© Афонін Е.А., Мартинов А.Ю., Хасанов Р.Р., 2023

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2023, № 2 (85): 13–30

13

Ключові слова: делінквентність, модерн, патопсихологічний стан, постмодерн, соціальна ідентичність, соціетальна ідентичність, суспільна трансформація.

Afonin E.A., Dr. Habil. (Sociology), Professor, professor of the department for public policy, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 12/2, Akademika Romodanova Str., Kyiv, 04050, Ukraine, email: bpaфонin@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>, Scopus Author ID: 57216561810, Web of Science ResearcherID: C-6430-2017,

Martynov A.Yu., Dr. Habil. (History), Professor, leading researcher of the Department of history of international relations and foreign policy of Ukraine, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Hrushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine, email: martynov.andriy@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>,

Khasanov R.R., PhD. (Public Administration), independent researcher, 19, blvd. Bohdana Khmelnytskoho, Bucha, Kyiv region, 08292, Ukraine, email: studrespublika.kiev@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2029-3950>

DELINQUENCY AS A MANIFESTATION OF THE PATHOPSYCHOLOGICAL STATE OF THE TRANSFORMATION OF SOCIETY DURING THE TRANSITION FROM TOTALITARIANISM TO DEMOCRACY

The article examines the nature of delinquency as a manifestation of the pathopsychological state of society in the conditions of transformational changes. The general background of this relationship is the visible weakening of social norms and institutions regulating and disciplining people's behaviour through transformational processes, which leads to the denial of the authority of existing social norms and provokes various forms of deviant behaviour. Therefore, the psychological (psychosocial) aspect, which covers the individual and the collective conscious and unconscious nature of social behaviour, comes to the forefront of the knowledge of the new – Postmodern social situation. For the analysis of transitional processes and the social situation as a whole, the authors use both the established concept of the Modern era – “social identity” and introduce a new one, corresponding to the realities of the postmodern era, the concept of “societal identity” as a multidimensional psychosocial reality, which is measured by the author's BAD methodology. It is about its six binary scales-oppositions, which measure such qualitative features of the social system as: “extroversion – introversion”, “emotionality – pragmatism”, “irrationality – rationality”, “intuitiveness – sensory”, “externality – internality”, “executiveness – intentionality”. Monitoring the trends of changes in these qualitative characteristics during the years 2002–2023 provided an opportunity not only to establish the fact of the birth and subsequent dominance of a new type of “social identity” in Ukraine but also to determine the “landmarks” of the irreversibility of the process of social transformation, which became: the “Orange Revolution” (2004), the “Revolution of Dignity” (2013–2014), the Russian-Ukrainian war (2014–2023), especially its final phase – Russia's large-scale aggression against Ukraine (2022–2023). The latter seems to be the equifinal moment of social transformation, which brings victory for Ukraine while turning into a strategic defeat for Russia. This defeat is accompanied by the criminal nature of the delinquent behaviour of the military and politicians, which is caused by the pathopsychological state of Russian society with its conformist behavioural colouring, which is based on the archetypal tradition of the “oprichnina” of the Muscovite state of the 16th century, during the reign of Ivan 4th the Terrible.

Keywords: delinquency, modernity, pathopsychological condition, postmodernity, social identity, societal identity, social transformation.

У соціальній науці прийнято вважати, що делінквентна поведінка індивіда порушує діючі норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству в цілому і тому може бути правомірно покараною.

У широкому значенні термін “делінквентна поведінка” – це поведінка людини, що так чи інакше пов’язана з порушеннями офіційно визначених правил або дисциплінарних вимог як злочинного, так і некримінального характеру. У вузькому значенні терміна делінквентною поведінкою називають некримінальні правопорушення та протиправну поведінку дітей і підлітків¹. В обох випадках цей соціальний феномен прибічники класичної соціології та концепції соціологізму (соціального реалізму), яку розробив Е. Дюркгейм, схильні пояснювати через інші соціальні феномени [1, с. 145], зокрема “аномію”² [1, с. 25–27; 2; 3]. Як одне з головних понять у соціологічній концепції Е. Дюркгейма “аномія” пов’язана з політичною нестабільністю в суспільстві, що виникла під час Великої французької революції. Ця тенденція в соціальній науці зберігається після Першої та Другої світових війн і поширюється на аналіз значних економічних і соціальних криз [1, с. 25].

Водночас ліберально-демократичні зміни, яких зазнали країни євроатлантичного ареалу в першій половині ХХ ст. і наприкінці ХХ – початку ХХІ століть зазнають країни іншої частини людства, зокрема країни пострадянського простору, змінюють співвідношення соціального та психічного факторів, на що вказує в одній зі своїх робіт французький психолог С. Московічі [4]. Віднині, коли суспільні та групові цінності поступаються цінностям індивідуальним, цілком доречно делінквентну поведінку пов’язувати з патопсихологічним станом людини, який тлумачиться, насамперед, як індивідуальний розлад свідомості та особистості, що провокує девіантну поведінку [2, с. 67–84] і загроза якого у проявах “відкритого неврозу перерваної дії” (за Б. Зейгарник) [5, с. 34] сьогодні майже не враховується як чинник інтеграційних або дезінтеграційних процесів [6, с. 207].

Сьогодні як ніколи актуальною стає думка К.-Г. Юнга, що психопатологія має походження від психології індивіда. Характерна психологічна напруженість всього суспільства, яка супроводжує діяльність вождя-месії, пов’язана з тим, що його світоглядні переконання трансформуються у своєрідний самозахисний ригідний пристрій, що не має нічого спільного з відчуттям реальності. Паралельне існування вождя-месії і народу – це ще не граничний варіант абсурду. Найгірший зразок його продемонструвала німецька нація часів фашизму, коли злилася з комплексами А. Гітлера [5, с. 35].

Таким чином, досліджуючи взаємодію людей в малих соціальних групах, великих соціальних спільнотах і в суспільстві в цілому під час перехідних (трансформаційних)

¹ Делінквентна поведінка. Глосарій. *Основи здоров’язбережної компетентності: курс підготовки вчителів*. URL: <http://multycourse.com.ua/ua/glossary/82>

² Дев’ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві (20–21 листопада 2022). *Ratinggroup.ua*. 8.12.2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dev_yatnadcuyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_anom_ya_v_ukra_nskomu_susp_lstv_20-21_listopada_2022.html?fbclid=IwAR10N6AKR-FZcgz6mA_ryNXijIw-VIAMHS16cRQ9i3QsLMzx1Y-5fOKSitI

процесів, цілком недостатньо спинятися на аномії, як причинності девіації та делінквентності індивідів. Крім того, генеза індивідуальних і соціальних патопсихологічних станів, що зумовлюється незавершеними процесами трансформаційних змін, виключає можливість прогнозованості як елементу керованості суспільних систем. Саме тому патопсихологічний стан, що виникає під час суспільно-трансформаційних процесів, має стати особливим предметом дослідницьких ініціатив.

Головним поняттям авторської розвідки є “аномія”, яке ввів у науковий обіг Е. Дюркгейм. У своїй роботі “Про поділ суспільної праці” (1893 р.) він зазначає, що “держава віддалена від індивіда, її відносини з ним мають зовнішній і перервний характер, щоб іманентно соціалізувати індивіда. Нація може підтримувати своє існування, коли місце між державою і людиною займає низка колективів другого рівня, щоб занурювати особистість в загальну течію соціального життя. Призначення професійних колективів полягає саме в цьому” [3, с. 19]. Не менш важливим для розуміння трансформаційних процесів стає поняття “соціальна травма”, що його ввів у контексті дослідження трансформаційних процесів польський соціолог П. Штомпка в його монографії “Соціологія соціальних змін” [7]. Необхідним також для аналізу досліджуваної проблеми є введене Б. Зейгарнік поняття психіатрії “відкритий невроз перерваної дії”³ [5, с. 34], яке в контексті емпіричних досліджень Е. Афоніна стає важливим для пояснення соціетальної трансформації українського суспільства, починаючи від часів Помаранчевої революції 2004 р. [8].

Метою статті є з’ясування взаємозв’язку феномену делінквентності як прояву патопсихологічного стану суспільства в умовах його трансформації від тоталітаризму до демократії.

Зокрема, для запобігання проявам делінквентності надзвичайно важливим стає з’ясування психосоціального механізму взаємозв’язку проявів делінквентності з патопсихологічним станом суспільства під час його трансформації від тоталітаризму до демократії. При виявленні цього причинно-наслідкового зв’язку важливо пам’ятати, що обмежений в часі учасник подій не може володіти всією інформацією, яка стає відомою постфактум. Аналіз можливих варіантів розвитку подій дозволяє не просто констатувати відомі факти, а збагатити соціальне знання новими даними, зокрема з’ясувати мотивацію дій соціальних суб’єктів.

Загальнотеоретична частина дослідження. Нинішні соціальні реформи мають складний системний характер, а отже, певною мірою стосуються одночасно всіх сфер життєдіяльності суспільства: політики, економіки, культури, а також структури соціальної організації й особливо механізму її соціального контролю. Останнє, з нашої точки зору, є вельми важливим для нинішніх радикальних перетворень, які значною мірою залежать, з одного боку, від темпів демонтажу *старих механізмів* соціального контролю, які дедалі з розвитком суспільних реформ стають справжнім лихом для ствердження нових якісних ознак соціальних процесів, а з іншого боку, – від швидкос-

³ Ефект Зейгарнік. *Superfamily.in.ua*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82_%D0%97%D0%B5%D0%B9%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%BA

ті впровадження *нових важелів* соціального контролю як гарантій закріплення якісно іншого стану суспільної системи, яка врешті-решт виникає на фоні її радикальної трансформації.

Головне значення під час розгортання процесів суспільних перетворень мають такі найважливіші елементи суспільної системи, як *інституційний соціальний контроль* (владно-організаційний, силовий та ідеологічний), а також *самоконтроль* різних соціальних суб'єктів. Зазначимо, що поняття "*соціальний контроль*" є одним з найсуперечливіших у сучасній системі соціологічного знання. Наведемо лише деякі тлумачення цього терміна, які певним чином використовуються нами у цій статті.

Найпоширенішим і загальноприйнятим серед них є розуміння соціального контролю як сукупності норм і цінностей суспільства, а також санкцій, що застосовуються з метою їх здійснення. Такої точки зору на механізм здійснення соціального контролю дотримувався, зокрема Е. Дюркгейм, який у своїй соціальній теорії відводив чільне місце контролю соціальних норм, наголошуючи, що їхня деформація призводить до аномії (паралічу механізмів утворення соціальних норм) і до кризових явищ у суспільстві, які пов'язані з демонтажем соціальної солідарності. При цьому суспільна воля у стані аномії є паралізованою або такою, коли інституційна сила ще є, індивідуальна воля ще є, а загальної сили волі єдиного суб'єкта, спрямованої на контроль за дотриманням соціальних норм, які становлять основу механізму соціального контролю, вже немає [9, с. 64]. За цих умов, на думку німецького соціолога М. Вебера, висловлену ним у класичній праці "Протестантська етика та дух капіталізму", важливими стають взаємовпливи між (інституційними) нормами соціального контролю і самоконтролем, зокрема у вигляді різноманітних форм релігійного аскетизму [10]. У контексті цих взаємовпливів поступово формуються нові, насамперед, морально-етичні норми, покликані ззовні регулювати повсякденне суспільне життя. Утворюваний таким чином новий механізм соціального контролю закріплюється завдяки становленню відповідних соціальних інститутів, таких як державні силові структури та засоби формування релевантної новій дійсності громадської думки.

Взагалі для органічної спільноти – *громади* (Gemeinschaft, за визначенням німецького соціолога Ф. Тьоніса), та *суспільства* (Gesellschaft) притаманні різні типи соціального контролю. Зокрема, для слабо структурованої (традиційної або такої, як модерна – радянська) спільноти важливе значення має традиційний авторитет, водночас для розвинутого (в нашому випадку постмодерного) суспільства – правова норма [9]. Розвиваючи думку Ф. Тьоніса М. Вебер виокремив три типи авторитету: традиційний, коли панування ґрунтується на вірі у святість порядків, які існують здавна; легально-раціональний, коли панування існує завдяки встановленим правилам; харизматичний авторитет, коли панування засноване на відданості харизмі вождя [11, с. 157]. А українська дослідниця Т. Новаченко дослідила генезис розвитку феномену авторитету в різні суспільно-історичні епохи (Грецької і Римської античності, Відродження і Просвітництва, Модерну і Постмодерну) та виявила циклічний характер змін традиційної і легально-раціональної форм авторитету. Якщо традиційний авторитет притаманний суспільствам Грецької доби, Відродження і Модерну, то легально-раціональний тип авторитету властивий Римській епосі, Просвітництву і

Постмодерну. Перехідним епохам розвитку людства притаманний харизматичний авторитет [12].

У цьому контексті в постмодерному суспільстві, де панують індивідуальні цінності й масова індивідуальна творчість, розвиваються й новітні засоби творчого створення, накопичення та поширення інформації, як важливого владного ресурсу. З розвитком сучасних комунікаційних технологій суттєвого значення набуває соціальна маніпуляція як метод управління, який полягає в розвитку прихованих впливів на масову свідомість і поведінку людей з метою примусити їх діяти (або проявляти пасивність) в інтересах певних соціальних сил [1, с. 296]. Найчастіше такий механізм соціального контролю реалізується через засоби масової інформації. Протягом ХХ ст. організація інститутів, покликаних реалізовувати соціальну маніпуляцію, ставала дедалі складнішою та популярнішою серед політиків. Соціотехніка управління людьми дедалі більше концентрується на безпосередньому впливі шляхом прийняття та реалізації політичних рішень. Інструментарій цього впливу як однієї з найважливіших форм соціального контролю сьогодні включає широкий спектр різноманітних методів. Серед них такі, як правові норми, силовий тиск, раціональна або ірраціональна аргументація, навіть пряма маніпуляція. Її об'єктом стає людина (індивід) як головний об'єкт впливу та громадська думка як носій комунікації [13, с. 234]. Послаблення норм та інститутів, що регулювали та дисциплінували поведінку людей доби модерну, призводить до заперечення авторитету колишніх соціальних норм й відповідно ширить в суспільстві перехідної доби різноманітні форми девіантної поведінки. Певним випробуванням піддається механізм соціального контролю, що функціонує саме завдяки складній взаємодії між відповідними інститутами, покликаними регулювати суспільні відносини та морально-етичними нормами самоконтролю індивідів, чії рішення суттєво впливають на інституційний соціальний контроль.

Соціально-історичний сенс суспільних реформ стає зрозумілим на основі поєднання структурного та функціоналістського підходів до їхнього тлумачення. З першої точки зору привертає увагу радикальна зміна, насамперед, сукупності норм і процедур прийняття владних рішень. З іншого боку, заслуговують на увагу зміни в галузі соціальної етики та моралі, зокрема щодо авторитету певних статусних груп або владних структур, насамперед, пов'язаних із соціальним контролем. Йдеться про такі традиційно важливі суспільні інститути, як школа, церква, поліція, військо.

Досить умовно структуру соціальних реформ можна представити як складну модель взаємодії різних її складових, таких як:

– *економічні реформи*, квінтесенцію яких становлять зміни у відносинах власності, податкова, земельна та грошова реформи;

– не менш важливе значення мають *політичні реформи* – зміна політичної системи, становлення нових суб'єктів політичного процесу, адміністративна реформа, яка порушує основи державного бюрократичного апарату, реформування виборчого законодавства, пов'язаного з посиленням гарантій виборцям щодо можливостей виправляти неминучі помилки минулих виборів під час здійснення нових;

– третьою за переліком, але не за значенням, складовою соціальних перетворень фактично є *соціокультурні реформи*, найважливішою серед яких є освітянська, яка

детермінує ідеологічне забезпечення нової соціально-політичної системи та її відтворення в майбутніх поколіннях. Перетворення в сфері духовного життя суспільства підбивають підсумки щодо старого механізму соціального контролю та започатковують новий.

У цілому поштовх до реформ завжди дає фактичне скасування діючих на певний час механізмів соціального контролю. Відповідно, період соціальних реформ закінчується встановленням нових норм соціального контролю, які є наслідком цих системних перетворень. Найважливіше значення при цьому мають нові соціальні цінності, які є “душею” будь-якої системи соціального контролю. Отже, об’єктивним критерієм початку певних перетворень є атака різних соціальних агентів на наявні соціальні цінності, ментальне поле яких фактично утримує наявний соціальний порядок. Будь-яка пануюча еліта має легітимізувати та утримувати владу за допомогою *переконання* суспільства в справедливості наявного соціального устрою. Проте з огляду на історичний досвід соціальних реформ, їхнім наслідком врешті-решт стає встановлення нових механізмів функціонування суспільства та якісне оновлення соціальних інститутів, які покликані здійснювати сутнісно новий соціальний контроль.

Отже, цілком правомірно в сучасних – постмодерних умовах життєдіяльності суспільства говорити про “соціетальну психіку”, що віддзеркалює не лише колективну свідомість, але й колективну поведінку. При цьому соціетальні (психосоціальні) показники відображають особливості стилів мислення (когнітивний комплекс), типові форми емоційного реагування, переживань і відносин (емоційно-оціночний комплекс), характерні інтереси, мотиви, цінності (мотиваційно-аксіологічний комплекс), установки, стереотипи (комунікативний комплекс), поведінкові паттерни та гештальти (поведінковий комплекс).

Цілком обґрунтованим, на нашу думку, є також введене нами (у 2010 р.) поняття “соціетальна ідентичність” – нового різновиду (модусу) ідентичності, характерного для індивіда й суспільства постмодерної доби; це характеристика самосвідомості індивіда з точки зору його ототожнення із самим собою в контексті зв’язності і безперервності власної зміни. Цей різновид ідентичності може поставати як інтегральний образ усієї сукупності ролей, доступних індивідам в їх особистісному досвіді. Соціетальна ідентичність приходить на заміну класичній – еріксонівській соціальній ідентичності, що притаманна самосвідомості представникам модерного суспільства з його матеріалістичною картиною світу і тотожністю із соціальними групами та класами. Обидва модуси ідентичності супроводжують будь-яку суспільно-історичну епоху, проте домінуючий з них визначає характер епохи суспільства. Так, у модерному суспільстві домінує модус соціальної ідентичності, у той час як у постмодерному суспільстві – системоутворюючим стає модус соціетальної ідентичності [18, с. 265–271].

Емпірична частина дослідження. Реальність та прогноз. Сформульовані визначення знайшли своє емпіричне підтвердження в контексті авторського моніторингового дослідження соціетальних (психосоціальних) змін в Україні (1992–2023 рр.)⁴.

⁴ Основна частка узагальнених результатів цих досліджень до 2018 р. викладена у додатках до авторської монографії “Українське диво” [8, с. 239–273]. Повна версія моніторингових результатів

Лише додамо, що для моніторингу динаміки цих змін нами було використано авторську проєктивну психодіагностичну “Методику колірних уподобань” (автор – Едуард Афонін, 1987) – для вимірювання і контролю особистісний опитувальник БАД (автори – Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко), яким вимірювалися шість взаємопов’язаних між собою якісних психосоціальних характеристик (бінарних юнгівських шкал-опозицій), середньозважена яких відображає стан сформованості модусів соціальної або соціетальної ідентичностей; кожна з цих шести позначених психосоціальних характеристик являє собою своєрідний історичний результат того, що не один раз повторювався як у поведінці однієї людини, так і в долі цілого народу. Зокрема, йдеться про такі шкали, як:

– *екстраверсія / інтроверсія* виявляє психічну установку на світосприйняття, адже характеризує спрямованість психіки людини на рефлексію зовнішньої, об’єктно-матеріальної сутності предметів і речей (матеріалістична картина світу), або навпаки, – на внутрішню, суб’єктно-ідеалістичну сутність предметів і речей (ідеалістична картина світу);

– *емоційність / прагматичність* визначає ментально якісні характеристики людської психіки, орієнтовані на соціально значущу (моральну) поведінку або на утилітарні цінності (матеріальну користь, економічну ефективність тощо);

– *ірраціональність / раціональність*: визначає спосіб прийняття рішень (як оціночно-вольовий акт, або як наслідок розумного розрахунку);

– *інтуїтивність / сенсорність*: виявляє особливості інформаційної взаємодії людини із зовнішнім світом;

– *екстернальність / інтернальність (шкала локус-контроль)*: визначає схильність суб’єкта приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім (державно-громадським) або внутрішнім (індивідуально-особистісним) силам;

– *екзекутивність / інтенціональність*: виявляє гендерну ідентифікацію людини, її психічну властивість і схильність до реалізації соціокультурних ролей, традиційно віднесених до жінки (функціонування / відтворення / збереження цілісності) або чоловіка (розвиток / вихід за межі цілого).

За даними таблиці 1, що віддзеркалює якісну динаміку соціетальних змін в Україні протягом 2002–2023 рр., “Помаранчева революція” (2004 р.) стала проявом сформованості в “ядрі” українського суспільства (33,7% дорослого населення) таких якісних соціетальних ознак, як: “інтроверсія” (27,9%), “прагматичність” (20,8%), “раціональність” (26,4%), “сенсорність” (12,9%), “інтернальність” (22,5%), “інтенціональність” (17,4%), що є властивими більшості країн Європейського Союзу. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити особливий психологічний мікроклімат серед учасників тогочасного Майдану: надзвичайну людяність і толерантність, високий рівень самоконтролю, креативності, атмосфери радості й піднесення духу.

буде викладена у додатках до монографії цих авторів “Соціетальна динаміка: аналіз суспільно-трансформаційних процесів в Україні і світі, 1992–2023”, що готується до публікації у Видавничому домі “Киево-Могилянська академія”.

Таблиця 1

Якісна динаміка соцістальних змін в Україні у 2002–2023 рр.

Соцістальні (психо-соцістальні) властивості	Українське суспільство																		
	10.2002 р., N=1771	01.2006 р., N=2029	12.2006 р., N=2275	12.2007 р., N=2109	12.2008 р., N=2099	12.2009 р., N=10424	12.2010 р., N=2106	11.2011 р., N=2106	12.2012 р., N=2004	03.2014 р., N=2099	12.2014 р., N=2102	12.2015 р., N=2004	12.2016 р., N=2050	12.2017 р., N=1819	12.2018 р., N=2031	01.2020 р., N=2003	11.2021 р., N=2001	04.2022 р., N=1200	05.2023 р., N=1200
Екстраверсія	19,3	32,7	33,4	35,2	38,9	32,3	36,9	34,4	37,0	34,7	35,8	38,6	31,8	37,4	35,9	38,2	35,3	31,5	30,1
Інтроверсія	27,9	17,7	18,6	21,6	20,1	14,4	18,7	17,5	19,7	16,8	18,6	17,5	19,2	22,3	18,8	17,3	16,5	27,0	17,0
Амбівалентність	52,8	49,6	48,0	43,2	41,0	53,3	44,4	48,1	43,3	48,5	45,6	43,9	49,0	40,3	45,3	44,5	48,2	41,5	52,9
Емоційність	14,6	21,5	23,3	27,2	25,0	13,5	18,8	19,8	19,3	19,7	21,5	21,1	20,3	23,7	21,6	22,5	21,7	21,8	39,7
Прагматичність	20,8	12,5	13,5	9,8	10,9	9,5	14,0	15,6	13,5	15,5	15,7	13,1	14,6	13,6	13,2	13,5	13,9	10,2	9,0
Амбівалентність	64,6	66,0	63,2	63,0	64,1	77,0	67,2	64,6	67,2	64,8	62,8	65,8	65,1	62,7	65,2	64,0	64,4	67,9	51,3
Ірраціональність	12,2	8,9	6,3	8,4	7,9	5,6	6,6	7,2	7,9	9,0	10,7	8,9	8,1	9,8	9,0	7,0	6,2	4,0	6,4
Рациональність	26,4	34,2	37,4	39,4	38,3	34,0	41,0	38,7	41,4	39,5	38,0	39,3	34,1	38,1	36,6	44,1	43,4	36,1	38,2
Амбівалентність	61,4	56,9	56,3	52,2	53,8	60,4	52,4	54,1	50,7	51,5	51,3	51,8	57,8	52,1	54,4	48,9	50,4	59,8	55,4
Інтуїтивність	8,1	23,2	26,5	28,5	29,9	18,6	25,0	23,2	25,2	26,9	25,7	26,3	23,3	23,9	24,1	27,6	25,1	39,5	32,9
Сенсорність	12,9	20,6	20,5	21,7	21,0	15,9	20,7	17,6	20,0	17,7	17,9	16,9	19,3	22,2	19,5	17,8	15,7	13,4	20,5
Амбівалентність	79,1	56,2	53,0	49,8	49,1	65,5	54,3	59,2	54,8	55,4	56,4	56,8	57,2	53,9	56,4	54,6	59,2	47,1	46,6
Екстернальність	7,8	22,2	22,9	25,1	26,3	18,7	23,6	17,8	20,8	19,8	19,2	22,8	25,4	23,4	25,4	18,9	21,5	16,0	18,2
Інтернальність	22,5	9,3	9,4	9,5	11,1	6,7	8,5	14,3	11,4	10,6	11,2	8,0	8,3	11,2	8,1	11,0	9,1	14,8	12,5
Амбівалентність	69,7	68,5	67,7	65,4	62,6	74,6	67,9	67,9	67,8	69,6	69,6	69,2	66,3	65,4	66,5	70,1	69,4	69,2	69,3
Екзекутивність	12,1	9,4	9,5	9,8	8,7	6,1	8,4	7,1	7,8	10,9	10,4	8,6	8,4	9,3	8,7	8,0	8,5	10,8	8,6
Інтенціональність	17,4	44,5	46,8	47,8	47,0	42,9	49,3	48,3	51,7	44,6	44,4	46,6	40,9	45,1	44,4	48,2	42,2	45,3	43,9
Амбівалентність	70,5	46,1	43,7	42,3	44,3	51,0	42,3	44,5	40,5	44,5	45,2	44,8	56,6	45,6	46,9	43,8	49,3	43,9	47,5

Джерело: складено авторами.

Натомість протягом 2005 р. через нереалізовані масові очікування від перетворень, які задекларував Майдан (згадаймо задекларовану адміністративно-територіальну реформу, яка була провалена), настрої в суспільстві суттєво змінились. І дійсно вже на початку 2006 р. моніторинг фіксує радикальні психосоціальні зміни в суспільстві, внаслідок яких 4 з 6 соціетальних ознак зазнали інверсії: інтроверсія (17,4%) поступила місцем екстраверсії (32,7%), прагматичність (12,5%) – емоційності (21,5%), сенсорність (20,6) – інтуїтивності (23,2%), інтернальність (9,3%) – екстернальності (22,2%). Хоча в цілому, за даними таблиці 2, набутий до цього домінуючого статусу модус соціетальної ідентичності протягом 2002–2023 рр. не змінив свого лідируючого положення й індивідуальні цінності дотепер залишаються лідируючими в українському суспільстві.

Таблиця 2

Динаміка процесу ідентифікації в Україні у 2002–2023 рр.

Стан сформованості якості	Українське суспільство																		
	10.2002 р., N=1771	01.2006 р., N=2029	12.2006 р., N=2275	12.2007 р., N=2109	12.2008 р., N=2099	12.2009 р., N=10424	12.2010 р., N=2106	11.2011 р., N=2106	12.2012 р., N=2004	03.2014 р., N=2099	12.2014 р., N=2102	12.2015 р., N=2004	12.2016 р., N=2050	12.2017 р., N=1819	12.2018 р., N=1819	01.2020 р., N=2003	11.2021 р., N=2001	04.2022 р., N=1200	05.2023 р., N=1200
Сучасний модус (соціетальна ідентичність)	21,3	23,1	24,4	25,0	24,7	20,6	25,4	25,3	26,3	24,1	24,3	23,6	22,7	25,5	23,4	25,3	23,5	30,1	23,5
Традиційний модус (соціетальна ідентичність)	12,4	19,7	20,3	22,4	22,8	15,8	19,9	18,3	19,7	20,2	20,6	21,5	19,6	21,3	20,8	20,4	19,7	23,1	22,7
Сукупний показник ідентичності	33,7	42,8	44,7	47,4	47,5	36,4	45,3	43,6	46,0	44,3	44,9	45,1	42,3	46,8	44,2	45,7	43,2	53,2	46,2
Несформована ідентичність	66,3	57,2	55,3	52,6	52,5	63,6	54,7	56,4	54,0	55,7	55,1	54,9	57,7	53,3	55,8	54,3	56,8	46,8	53,8

Джерело: складено авторами.

Тепер вже добре зрозуміло, що зафіксована 2006 р. авторським моніторингом інверсія соціетальних якісних ознак українського суспільства стала наслідком нереалізованих надмірно високих суспільних очікувань, які перманентно накопичувались у суспільстві, підтримуючи в ньому *патопсихологічний стан* “відкритого неврозу перерваної дії” (за Б. Зейгарник) із загальною суспільною установкою на завершення дії в майбутньому [5, с. 34]. Цей своєрідний “кульбіт інверсії” (патопсихологічний стан) зазначених соціетальних властивостей українського суспільства є своєрідною індицією розірваних взаємозв’язків між підсистемами суспільства. Цілком закономірно,

що в умовах тимчасово виниклої безконтрольності в суспільній системі “відкрився шлях” для розвитку авторитарних тенденцій, на які автори звертали увагу експертного середовища України низкою своїх публікацій в медіа [19–23] з січня 2006 р. Лише через 3 роки (у грудні 2008 р.) в Україні відбувся перший круглий стіл, на якому обговорювалися проблеми авторитаризму. Авторську позицію про природу авторитаризму як тимчасового політичного режиму на шляху суспільної трансформації від тоталітаризму до демократії докладно виклав у своїй докторській дисертації професор О. Радченко [24]. При цьому інституційна сфера суспільства всі півтора десятка років трансформації (2006–2021 рр.) нагадувала динаміку “крок вперед, два назад”. Натомість, як то кажуть, “не було б щастя, то нещастя допомогло” і з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. психосоціальна ситуація в українській суспільній системі зазнала “відтворювальної” динаміки – долання пато-психологічного стану і повернення до якісних ознак “помаранчевої доби”.

Так, з чотирьох соціетальних якісних ознак, які 2006 р. набули інверсії, три з них виявили помітну (хоча й не стійку) “відтворювальну” динаміку в бік домінантної позиції якісних ознак, що їх позначила “Помаранчева революція” (2004 р.). Зокрема, “інтроверсія” здійснила відновлювальний стрибок від 16,5% до 27,0%, а “інтернальність” – від 9,1% до 14,8% та “сенсорність” – від 15,7% до 20,5%, посиливши таким чином прагнення українців до ідеальної картини світу, їх схильність до самоконтролю і довіра власним органам почуття. Певне “застрявання” показника емоційності / прагматичності в інверсійному стані (21,8% / 10,2% в 2022 р. і 39,7% / 9,0% – в 2023 р.) цілком раціонально пояснюється зростанням через війну в суспільстві масового психоневрозу.

Окремо слід звернути увагу на кількісну – флуктуаційну динаміку культурного коду України, який під час війни 2023 р. ситуативно зазнав інверсії, ситуаційно актуалізуючи тим самим детермінаційну силу війни як соціального чинника і подальшу залежність психосоціальної ситуації в українському суспільстві від “успіху і стану справ на україно-російському фронті” (рис. 1).

Є підстави очікувати, що після російсько-української війни пато-психологічний стан “відкритого неврозу перерваної дії” в цілому буде подоланий і українське суспільство повернеться до характеристик, наближених до “помаранчевих”. Все це, з одного боку, означатиме “психологічне визрівання” суспільної свідомості, а з іншого боку, слугуватиме, як сказав би С. Московічі, надійною передумовою для подальшого сталого інституційного розвитку українського суспільства.

Сподіваємось, що так воно і станеться: із завершенням російсько-української війни, яка сутнісно, схоже, є еквіфінальним моментом суспільної трансформації, для України відкриються психологічні можливості її сталого інституційного розвитку, що стимулюватиме потугу й динаміку процесу повоєнної відбудови країни.

Якісно нова природа українського суспільства суттєво розширить політичні симпатії членів суспільства, які визначатимуть не лише матеріальні соціальні інтереси, але й ідеально ціннісні самоідентифікації. Можна сподіватись на відкидання в минуле тенденцій “гречкосіїв”, які виявили себе під час місцевих і національних виборів, як це проявилось на виборах міського голови Києва Л. Черновецького.

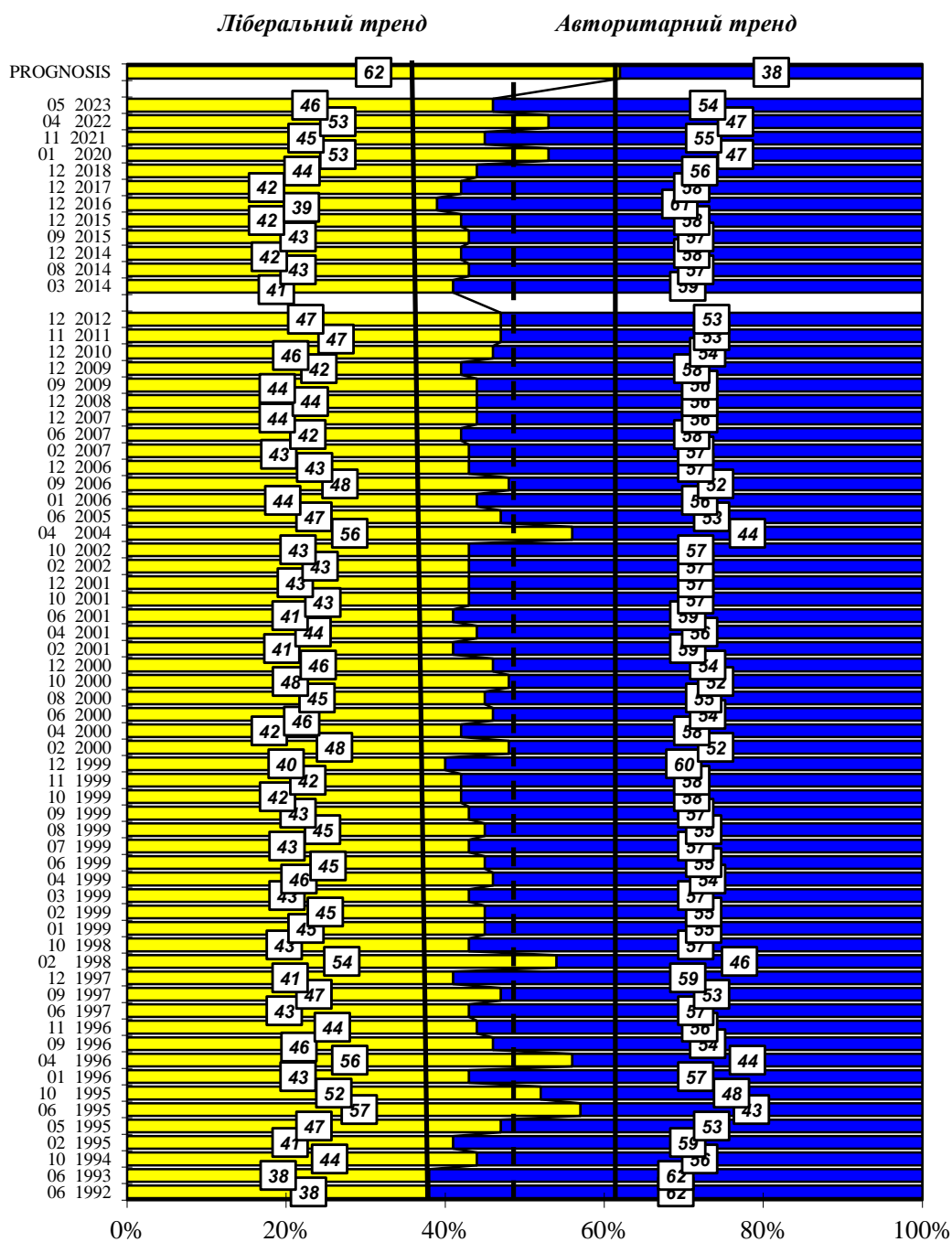

Рис. 1. Флуктуаційні зміни коду культури України у 1992–2023 рр.

Цілюща сила Просвітництва, законним “дитям” якого стала свого часу Велика французька революція кінця XVIII ст., що народила національні держави в Європі і стала синонімом Модерну, проб’ється на новому рівні постмодерної раціональності. Еволюційна природа останньої остаточно підіб’є підсумки країнам – залишкам індустріальної епохи, які ще мають архетипи соціально-класової інфраструктури, яка протистоїть еволюційному відтворенню цивілізованого життя, провокує перманентну “війну всіх проти всіх” і як наслідок – подальший науково-технічний регрес, соціальне згортання, інверсію. Постмодерністи стверджують, що будь-яке знання несе відбиток цінностей та інтересів тих, хто пізнає. Тому будь-яке знання є заангажованим і являє собою відтворення певної влади. Спровокований же тотальною пропагандою модерну масовий страх того, що смисл може бути нав’язаний, провокує зневагу до ідеальних цінностей. Загострюється конфлікт нових соціальних норм з традиційними суспільними цінностями. За цих обставин саме історія виконує важливу функцію ідентифікації, диференціації та консолідації. Німецький філософ К. Ясперс справедливо зазначав: “Історичне, навіть попри руйнації, не підвладно часові. Усе мусить безперервно змінюватися, оскільки в історії постійно наявна незавершеність. Сама по собі історія неспроможна бути завершеною. Вона може наблизитися до кінця тільки через внутрішню недосконалість або космічну катастрофу” [13, с. 187].

Натомість презентизм, тобто бажання жити сьогоднішнім днем, є однією з важливих рис доби Постмодерної сучасності. Будтя в його просторі звільняє людину від тягаря історичної відповідальності і пов’язаної з нею жертвності. Війна ж, яку нав’язує соціально-класова архаїка Модерну, провокує енергетичні та економічні кризи, які порушують соціальний консенсус та усталеність. Водночас Постмодерна сучасність приховує в собі появу нового явища, соціального класу – прекаріату з властивою йому новою бідністю, викликаною прискоренням науково-технічного прогресу, суттєвим кількісним та якісним скороченням середнього класу. Соціальна ситуація ускладнюється внаслідок додаткового тиску глобального конкурентного середовища. Додаткову напруженість створюють негативні демографічні тенденції, пов’язанні із старінням населення тощо.

Постмодернізм відмовляє моралі у праві бути джерелом легітимності та визнає будь-які соціальні практики, якщо ті є ефективними. Відбувається стрімка комерціалізація знання. Інтернет як резервуар “готового знання” стає символом інформаційного “кінця історії”. Ситуація постмодерну послаблює природу причинно-наслідкових зв’язків. Замість детермінізму Модерну дедалі набуває сили новий принцип світоустрою – синхроністичності соціальних процесів, властивих еволюції Постмодерну. За К.-Г. Юнгом сучасне суспільство є психосоціальною єдністю, яка характеризується смисловим полем знань минулого, сучасного та майбутнього. Це психосоціальне поле постмодерного соціетального одночасно предстає духовним й інформаційним, яке існує поза простором і часом. Свідоме взаємодіє з цим інформаційним полем через колективне несвідоме. Альтернативність соціально-історичного розвитку доповнюється інваріантністю розвитку подій. Нові соціальні ритуали мають властивість формувати систему цінностей і наділяти смислом життя тих, хто бере у них участь. Ритуал

тлумачить соціальну реальність, наділяє минуле значенням, яке наче емерджентна сутність перетворює минуле у специфічну форму колективної автобіографії.

За емпіричними даними таблиці 2, від “Помаранчевої революції” (2004 р.) до початку повномасштабної війни (2022 р.) істотно збільшився відсоток українців – носіїв соціальної ідентичності (з 21,3% до 30,1%) і майже подвоїлася кількість носіїв традиційного модусу – соціальної ідентичності (з 12,4% до 23,1%). Прогностично до кінця війни ми очікуємо усталеність цих досягнень на рівні: перших – близько 2/5 і других – близько 1/5. Самосвідомість решти українців (2/5) перебуватиме у стані динамічного переходу від якісно одного до якісно іншого – комплементарного психосоціального профілей.

Важливо також зазначити, що зафіксований у перебігу суспільних трансформацій патопсихологічний стан не є унікальним психосоціальним явищем, властивим виключно Україні. Його прояви можна знайти в історії поствеймарської Німеччини за часів правління А. Гітлера, в Італії – Б. Муссоліні, в Іспанії – Ф. Франко, в Греції – військової хунти, в США – “Великої депресії” (у 1934–1975 рр. проіснувала комісія Конгресу США по боротьбі з антиамериканською діяльністю). Психосоціальні ознаки патопсихологічного стану нами зафіксовано також у 2010–2013 рр. в Росії і Білорусі [8, с. 272–273]. Проте полярно відмінними виявилися прояви патопсихологічного стану в Україні та Росії. Зокрема, в Україні патопсихологічний стан виявляє себе через феномен нонконформізму – неприйняття або критичне сприйняття норм, цінностей, цілей, наявного стану речей тощо, внаслідок чого “прискіпливим і зацікавленим” стає ставлення українців до політиків і політики. В Росії ж патопсихологічний стан, навпаки, виявляє себе через конформізм – пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання наявного порядку, норм і правил, безмовне схиляння перед “традиційними” авторитетами тощо. Відповідно, росіяни ухиляються від участі в політиці або, як би сказав професор Сорбонни М. Маффесолі, “капсулюються” на вирішенні переважно побутових проблем. Саме такими проблемами та злочинними способами їх вирішення під час війни для російських військовослужбовців стають масове мародерство та гвалтування, поєднані з жорстокістю та насильством.

Тож, відповідно до аналізу даних моніторингового дослідження соціетальних змін в Україні (1992–2023 рр.), війна Росії проти України стала еквіфінальним моментом суспільної трансформації, фактором, здатним завершити трансформацію на основі гармонізації свідомого та несвідомого. При цьому масові злочини російських військовослужбовців під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну ґрунтуються на традиціях колоніалізму та насильства, які виявляються по факту все ще низьким рівнем масової культури російського населення й неподоланою спадщиною класичної російської літератури. Є. Томпсон у монографії “Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм” детально дослідила механізми впровадження великодержавного статусу Росії в російський культурний дискурс. На думку авторки, для російської літератури не властиво викривати колоніальний дискурс. У випадку з російською колоніальною імперією вона формувалася та існувала не як заморська імперія, а як континентальна. У випадку Росії колонії межували з етнічно російськи-

ми землями, що маскувало колоніальний кордон між метрополією та периферією. Самопрезентація Росії здійснюється на постколоніальному дискурсі, що спотворює історію та сучасність [25].

Висновки.

1. *Методологія та методи дослідження*, які в цілому можна віднести до архетипних, показали достатній рівень їх прогностичності для нових – постмодерних умов життєдіяльності України.

2. *Російсько-українська війна як фактор змін*, особливо її фаза повномасштабного вторгнення Росії в Україну (2022–2023 рр.), відповідно до моніторингових даних соціетальних змін, стає еквіфінальним моментом суспільно-трансформаційних процесів, які переживає Україна на шляху від тоталітаризму до ліберальної демократії.

Зокрема, війна стає найпотужнішим фактором соціетальних змін, що спроможний вичерпати негативні прояви інверсії з її зовнішніми виявами в поведінці людей – конформізмом і нонконформізмом, на фоні яких розгортається своєрідний “акт природного долання патопсихологічного стану” (за Б. Зейгарник, “відкритого неврозу перерваної дії”). Тим самим відкривається реальний шлях повернення зазнавших інверсійної дії соціетальних властивостей суспільства на позиції “помаранчевої доби” (екстраверсії – до інтроверсії, емоційності – до прагматичності, інтуїтивності – до сенсорності, екстернальності – до інтернальності) та й в цілому суспільної системи України в якісний психологічний стан, властивий більшості країн Європейського Союзу. Подібні зміни, на нашу думку, відбуватимуться в цілому і в Росії, хоча із певним (у кілька років) запізненням і меншим ступенем виразності, ніж в Україні.

3. *Завершення війни та вичерпання “психологічних змін” в країнах, що трансформуються*, стане, говорячи словами французького психолога С. Московічі, передумовою інституційної сталості їх подальшого політичного, економічного та культурного розвитку.

4. *Нова – постмодерна соціетальна реальність*, що постає із завершенням суспільно-трансформаційних процесів, її “суб’єктно-особистісна домінанта диференціація” і ствердження індивідуальних ціннісних засад та самодостатніх громадян, динамічно змінний у подальшому характер суспільних інституцій з їх дедалі чіткішими соціокультурними особливостями адміністративно-територіальних одиниць національно-державних утворень потребуватимуть постійного соціетального моніторингу для здійснення “good governance”.

Нашим західним партнерам, готовим приєднатися зі своїми інвестиційними пропозиціями до повоєнної відбудови України, Українська школа архетипіки пропонує своєрідний моніторинговий кейс для супроводу інвестиційної активності в Україні на основі ідей “економіки довіри”, запропонованих колишнім киянином Г. Штейнбергом (“ЕoТ” і “Smart city 4.0”).

Цей інструментальний кейс включає здійснення моніторингу: економічного стану територіальних громад та психосоціальних властивостей відповідних територіальних спільнот, соціальної та промислової інфраструктури, довіри населення до місцевої та центральної влади, міграційних процесів в межах територіальних громад і оцінки якості життя населення територіальних громад.

Отримана таким комплексним моніторинговим кейсом первинна інформація дозволить вирішувати чимало управлінських завдань, зокрема:

– створення адресних методичних кейсів для моніторингового супроводу процесу повоєнного відновлення економіки 1471 територіальної громади України на основі ідей економіки довіри (“ЕoТ” і “Smart city 4.0”);

– розроблення адресних діджитал-платформ факторного та кореляційного аналізу бази даних для вироблення головних адміністративно-територіальних рішень;

– забезпечення інформаційно-діагностичного супроводу кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування і територіальних громад щодо рівня та структури фаховості управлінських кадрів у відповідних сферах життєдіяльності територіальних громад, їх освітніх потреб тощо;

– вжиття своєчасних заходів щодо підвищення якості надання адміністративних, освітніх, бізнес послуг та якості реалізації громадськими організаціями своїх головних призначень – агрегації суспільних інтересів, їх артикуляції й імплементації у загально-обов’язкові, регіональні, секторальні та корпоративні рішення;

– змістовне наповнення відповідних кейсів для здійснення моніторингових процедур і розрахунків місцевими, регіональними та національними органами публічного управління;

– оцінювання інвестиційної привабливості проєктів, спрямованих на соціальний та інфраструктурний розвиток територіальних громад;

– виявлення ризиків та переваг інвестування до певних соціальних громад і об’єктів з урахуванням їх специфіки;

– розроблення рекомендацій інвесторам щодо найперспективніших для інвестування територіальних громад та об’єктів, з урахуванням наявної нормативної бази, актуальних потреб територіальних громад, їх готовності сприяти зовнішнім інвестиціям та реалізації пріоритетів інвесторів.

Список використаних джерел

1. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. В.І. Воловича. Київ: Укр. центр духовн. культури, 1998. 736 с.
2. Мартинюк І.А. Патопсихологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 208 с.
3. Шайгородський Ю.Ж. Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 19–29.
4. Moscovici S. La machine à faire des dieux. Paris: Librairie Arthème Fayard, L'espace du politique, 1988. 485 p.
5. Афонін Е., Донченко О. Проблема психологічного феномену проєкції в політиці. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 28–43.
6. Суший О.В. Державно-управлінські реформи у системі соціокультурних трансформацій. *Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного, М.Т. Степика, В.М. Яблонського*. Київ: НІСД, 2012. 207 с.
7. Sztompka P. The sociology of social change. Oxford: Blackwell, 1994. 348 p.
8. Афонін Е., Мартинов А. Українське диво: від депресії до соціального оптимізму. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2019. 296 с.
9. Korte H. Einführung in die Geschichte der Soziologie. München. 2004. 226 p.

10. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. London and New York: Taylor & Francis e-Library, 2005. <https://doi.org/10.4324/9780203995808>
11. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Основи, 1998. 534 с.
12. Новаченко Т.В. Архетипна парадигма керівника в державному управлінні: монографія. Ніжин-Київ: Лисенко М.М., 2013. 320 с.
13. Ясперс К. Про сенс історії. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: навч. посібник / упорядники В.В. Лях, В.С. Пазенок. Київ: Ваклер, 1996. С. 183–210.
14. Донченко Е.А. Социетальная психика: монографія. Киев: Наукова думка, 1994. 206 с.
15. Sumner W.G. Folkways. A study of the sociological impotence of usages, manners, customs, mores, and morals. Boston: Ginn and Company, 1907. 692 p. <https://doi.org/10.2307/1412602>
16. Keller A.G. Societal evolution. A study of the evolutionary basis of the science of society. New York: Macmillan Company, 1915. 360 p.
17. Parsons T. (1971). The system of modern societies. Englewood cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1971. 152 p.
18. Афонін Е.А. Людська ідентичність та особливості її впливу на політику й державне управління. Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб. / за заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова, В.В. Голуб, В.М. Козакова. Київ: НАДУ, 2010. С. 265–295.
19. Афонін Е.А., Радченко О.В. Чи хочуть Українці демократії? *Дзеркало тижня*. 2009. № 19. 30 травня – 5 червня. С. 15.
20. Афонін Е.А. Ми йдемо до авторитаризму? *Віче*. 2007. № 9–10. С. 33.
21. Афонін Е.А., Мартинов А.Ю. Ваймарські уроки України, або універсалії перехідних періодів суспільного розвитку. *Дзеркало тижня*. 2006. 18–24 березня. С. 21.
22. Афонін Е.А., Мартинов А.Ю. Історична місія сучасного авторитаризму. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6 (21). С. 52–62.
23. Афонін Е.А., Мартинов А.Ю. Соціетально-психологічний чинник трансформації і соціальна структура кризового суспільства. *Соціальна психологія*. 2007. № 1. С. 3–11.
24. Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: моногр. Харків: Магістр, 2009. 380 с.
25. Томпсон Е.М. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Основи, 2006. 368 с.

Отримано 15.05.23 та прийнято 19.06.23

References

1. Volovych, V.I. (Ed.). (1998). Sociology: a short encyclopedic dictionary. Kyiv: Ukraine center of spiritual cultures [in Ukrainian]
2. Martyniuk, I.A. (2008). Pathopsychology: education. manual. Kyiv: Center of educational literature [in Ukrainian]
3. Shayhorodskyy, Yu.Zh. (2011). Anomie as a social and personal phenomenon. *Naukovi zapysky – Scientific notes*, 4, 19-29 [in Ukrainian]
4. Moscovici, S. (1988). A machine that creates gods. Paris: Artem Fayard Bookstore [in French]
5. Afonin, E., Donchenko, O. (2009). The problem of the psychological phenomenon of projection in politics. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 4, 28-43 [in Ukrainian]
6. Sushyi, O.V. (2012). State-management reforms in the system of socio-cultural transformations. In M.M. Rozumnyi, M.T. Stepyk, V.M. Yablonskyi (Eds.), *Ukrainian political nation: problems of formation*. Kyiv: NISD [in Ukrainian]
7. Sztompka, P. (1994). The sociology of social change. Oxford: Blackwell.

8. Afonin, E., Martynov, A. (2019). Ukrainian miracle: from depression to social optimism. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian]
9. Korte, H. (2004). Introduction to the history of sociology. Munich [in German]
10. Weber, M. (2005). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. London and New York: Taylor & Francis e-Library. <https://doi.org/10.4324/9780203995808>
11. Weber, M. (1998). Sociology. General historical analyses. Policy. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian]
12. Novachenko, T.V. (2013). The archetypal paradigm of a leader in public administration: a monograph. Nizhyn-Kyiv: Lysenko M.M. [in Ukrainian]
13. Yaspers, K. (1996). About the meaning of history. In V.V. Liakh, V.S. Pazenok (Eds.), *Modern foreign philosophy. Currents and directions. Textbook: education. manual* (pp. 183-210). Kyiv: Vakler [in Ukrainian]
14. Donchenko, E.A. (1994). Societal psyche: monograph. Kiev: Naukova dumka [in Russian]
15. Sumner, W.G. (1907). Folkways. A study of the sociological impotence of usages, manners, customs, mores, and morals. Boston: Ginn and Company. <https://doi.org/10.2307/1412602>
16. Keller, A.G. (1915). Societal evolution. A study of the evolutionary basis of the science of society. New York: Macmillan Company.
17. Parsons, T. (1971). The system of modern societies. Englewood cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
18. Afonin, E.A. (2010). Human identity and features of its influence on politics and state administration. In V.A. Rebkal, V.A. Shakhov, V.V. Holub, V.M. Kozakov (Eds.), *Conceptual principles of the interaction of politics and management: training. manual* (pp. 265-295). Kyiv: NADU [in Ukrainian]
19. Afonin, E.A., Radchenko, O.V. (2009, May 30 – June 5). Do Ukrainians want democracy? *ZN.UA*, 19, 15 [in Ukrainian]
20. Afonin, E.A. (2007). Are we heading for authoritarianism? *Viche*, 9-10, 33 [in Ukrainian]
21. Afonin, E.A., Martynov, A.Yu. (2006, March 18–24). Weimar lessons of Ukraine, or universals of transitional periods of social development. *ZN.UA*, 21 [in Ukrainian]
22. Afonin, E.A., Martynov, A.Yu. (2006). The historical mission of modern authoritarianism. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 6 (21), 52-62 [in Ukrainian]
23. Afonin, E.A., Martynov, A.Yu. (2007). Socio-psychological factor of transformation and social structure of crisis society. *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology*, 1, 3-11 [in Ukrainian]
24. Radchenko, O.V. (2009). The value system of society as a mechanism of democratic state formation: monograph. Kharkiv: Mahistr [in Ukrainian]
25. Thompson, E.M. (2006). Troubadours of the Empire: Russian Literature and Colonialism. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian]

Received on 15.05.23 and accepted 19.06.23